

Katarzyna Mysiak¹
Katedra Organizacji Usług Turystyczno-Hotelarskich
Akademia Morska w Gdyni

Rozwój agroturystyki z udziałem instytucji i organizacji branżowych w województwie pomorskim

The development of agrotourism with the participation of local administration and professional organizations in the Pomeranian province

Synopsis. Na obszarach wiejskich o niskim potencjale rolniczym, agroturystyka zapewnia stabilizację finansową małym i średnim gospodarstwom rolnym. Jest też stymulatorem lokalnej gospodarki przysparzając dochodów budżetom gmin. Pozytywne działania i współpracę w zakresie rozwoju agroturystyki można dostrzec w wielu gminach województwa pomorskiego. Autorka artykułu przeprowadziła w miesiącach sierpień – listopad 2009 r. badania pierwotne wśród właścicieli gospodarstw agroturystycznych województwa pomorskiego. Ich celem było uzyskanie informacji i opinii o działaniach instytucji i organizacji szczebla lokalnego i ogólnokrajowego na rzecz rozwoju agroturystyki. Ankietowani najwyżej ocenili współpracę z Polską Federacją Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne” oraz Pomorskim Ośrodkiem Doradztwa Rolniczego w Gdańsku.

Słowa kluczowe: agroturystyka, wsparcie, samorząd lokalny.

Abstract. In rural areas with low agricultural potential, the agrotourism provides a financial stability for small and medium-sized farms. It is also a stimulator of the local economy, thus providing a revenue for municipal budgets. A positive action and cooperation in tourism development can be seen in many communities of the Pomeranian province. In the months August - November 2009 the author of this article carried a primary research among the owners of agrotourist farms in the Pomeranian province. The goal was to obtain information and opinions about the activities of local and national level institutions and organizations in the field of agrotourism development. Respondents rated highest the cooperation with the Polish Federation of Rural Tourism "Hospitable Farms" and the Pomeranian Agricultural Advisory Center in Gdansk.

Key words: agrotourism, support, local administration institutions.

Wstęp

Agroturystyka to nie imponujący wielkością inwestycji przemysł, ani forsująca wskaźniki ilościowe kosztem jakości turystyka masowa. Jest to przedsięwzięcie zapewniające stabilizację finansową małym i średnim gospodarstwom rolnym i pośrednio przysparzające dochodów budżetom gmin².

Historia usług agroturystycznych w regionie pomorskim ma blisko 20-letnią tradycję. Na początku lat 90. XX w. w sytuacji głębokich, niekorzystnych zmian w polskim

¹ Dr, e-mail: misiek@am.gdynia.pl

² „Badania współzależności oddziaływania różnych gałęzi gospodarki na zasadzie „input - output” potwierdziły wcześniejsze poglądy teoretyków turystyki, że zjawisko to sprzyja rozwojowi innych sektorów gospodarki” [Alejziak 1999, s. 15].

rolnictwie, doradztwo rolnicze ówczesnego województwa gdańskiego` podjęło inicjatywę poszukiwania nowych sposobów na użytkowanie przestrzeni wiejskiej w celu minimalizacji kosztów transformacji ustrojowej. W niesprzyjającej atmosferze niepewności jutra, braku doświadczenia i uregulowań prawnych rozpoczęto popularyzację idei tworzenia gospodarstw agroturystycznych [Słubik 2003, s. 7]. Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego (PODR) w Gdańsku jako jeden z pierwszych w kraju zainicjował z powodzeniem powyższe działania, pozyskawszy już w 1992 r. do współpracy 70 gospodarstw rolnych [Słubik 2003, s. 8].

Obecnie liczba gospodarstw agroturystycznych zwiększyła się do około 800 obiektów, a agroturystyka stała się rozpoznawalną marką województwa pomorskiego [Program... 2005, s. 22]. Właściciele gospodarstw systematycznie poprawiają jakość usług, podnoszą kwalifikacje w zakresie ich świadczenia, są aktywni w lokalnym środowisku gospodarczym i społecznym mając wpływ na wielofunkcyjny rozwój swoich „małych ojczyzn”. Agroturystyka wymaga też aktywnej współpracy między oferentami kwater turystycznych, instytucjami i organizacjami na szczeblu lokalnym i regionalnym.

Cele, metody i źródła badań

Autorka artykułu przeprowadziła w miesiącach sierpień-listopad 2009 r. badania pierwotne wśród właścicieli gospodarstw agroturystycznych województwa pomorskiego. Celem zrealizowanych badań było uzyskanie informacji i opinii nt. współpracy instytucji i organizacji szczebla lokalnego i regionalnego z właścicielami gospodarstw (zwanymi dalej kwaterodawcami). Zastosowaną w badaniach techniką był kwestionariusz ankiety zawierający 28 pytań merytorycznych oraz 3 metryczkowe. Badania ankietowe autorka zrealizowała osobiście i drogą pocztową, a uczestniczyło w nich 47 właścicieli gospodarstw agroturystycznych. W celu weryfikacji pytań ankiety badania właściwe zostały poprzedzone badaniami pilotażowymi (5 gospodarstw agroturystycznych). Ponadto zaprezentowane w artykule wyniki badań uzupełniono informacją uzyskaną w badaniach podaży usług agroturystycznych, zrealizowanych w latach 2004-2005 w miesiącach listopad-luty³. Wówczas w badaniu uczestniczyło 141 właścicieli gospodarstw agroturystycznych województwa pomorskiego.

Wyniki badań

Druga dekada agroturystyki na Pomorzu to dobry moment do oceny aktualnej sytuacji tej działalności w aspekcie współpracy kwaterodawców z samorządem lokalnym, instytucjami i organizacjami deklarującymi działania na rzecz rozwoju agroturystyki. Temu celowi posłużyły badania, których wyniki przedstawiono w niniejszym artykule.

Uczestniczący w badaniu właściciele gospodarstw agroturystycznych w większości posiadali kilku- lub kilkunastoletnie doświadczenie w prowadzeniu działalności turystycznej (tab.1).

Najwięcej osób rozpoczęło świadczenie usług turystycznych w latach 1995-2004, łącznie 26 ankietowanych. Najslabiej wypadł pod tym względem okres 1990-1994,

³ Całość wyników została przedstawiona w rozprawie doktorskiej Mysiak [2007].

zaczynało wtedy tylko 8 osób. Można przypuszczać, iż część prekursorów działalności agroturystycznej wycofała się z niej, napotykając na starcie trudności wynikające m.in. z małej popularności tej formy wypoczynku, konieczności radzenia sobie samodzielnie z inwestycjami, promocją, pozyskiwaniem środków finansowych, itp.

Tabela 1. Rok rozpoczęcia działalności agroturystycznej*

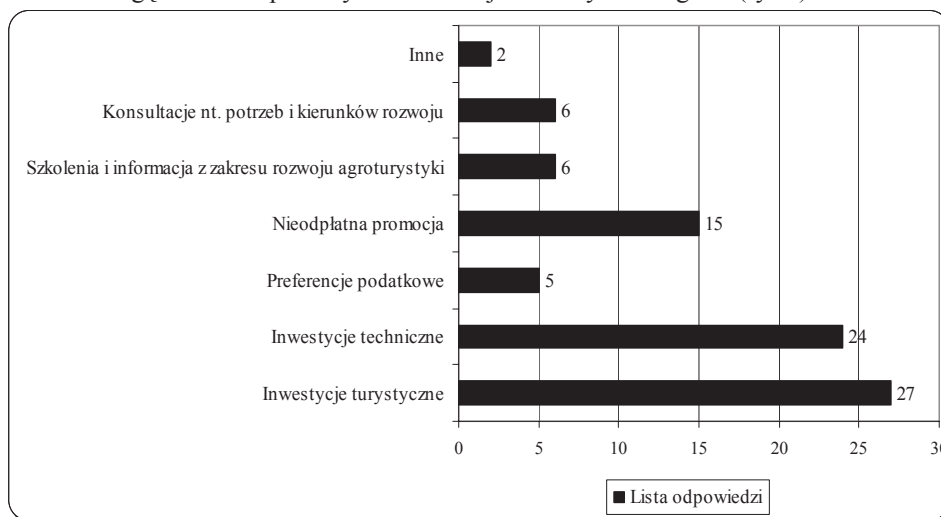
Table 1. Start of agrotourism activity, years

Lata rozpoczęcia działalności	Liczba gospodarstw agroturystycznych	% badanych gospodarstw agroturystycznych
1900-1994	8	17,8
1995-1999	13	28,9
2000-2004	13	28,9
2005-2009	11	24,4

*nie wszyscy badani udzielili odpowiedzi na pytanie

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Agroturystyka bywa „kołem zamachowym” lokalnej gospodarki ale, co należy podkreślić, przy zaangażowaniu i udziale władz samorządowych. Gminy wiejskie powinny brać na siebie ciężar inwestycji z zakresu infrastruktury technicznej, drogowej czy rekreacyjnej, wykorzystując środki budżetowe i fundusze programów Unii Europejskiej. Działania te prowadzą do poprawy estetyki wsi, wzbogacenia oferty turystycznej regionu służącej również jej mieszkańcom. W badaniach ankietowych właściciele gospodarstw zwracali uwagę na zakres pomocy oczekiwanej ze strony władz gmin (rys.1).

^{a)} badani mogli udzielić maksimum 2 odpowiedzi.

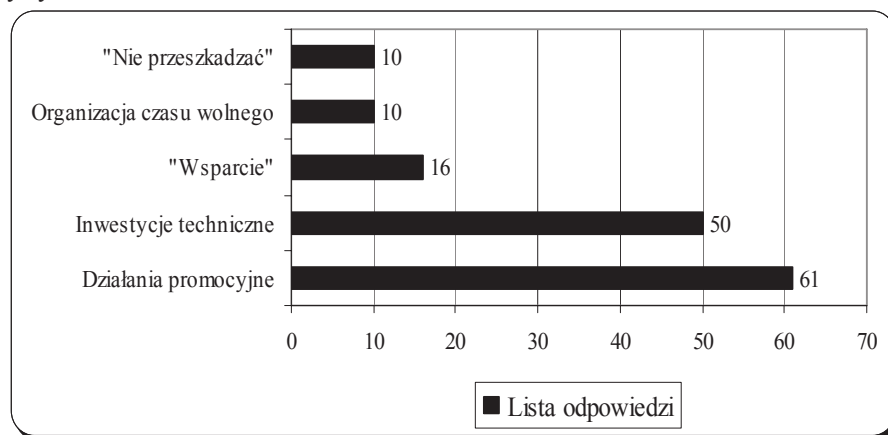
Rys. 1. Oczekiwane przez kwaterodawców wsparcie ze strony władz gminy, liczba odpowiedzi ^{a)}

Fig. 1. Farmers' expectations for community administration support, number of responses

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Analiza wyników wskazuje, iż najwięcej osób oczekuje inwestycji turystycznych (27 odpowiedzi) oraz technicznych (24 odpowiedzi). Jest oczywistym, iż gminy wiejskie deklarujące rozwój z udziałem turystyki winny uwzględnić w planach budżetowych inwestycje z zakresu zagospodarowania turystycznego. Wymienić tu można budowę parkingów, przystani wodnych, szlaków pieszych i rowerowych oraz modernizację, rozbudowę czy budowę nowej infrastruktury technicznej. Są to działania wymagające znaczących nakładów finansowych oraz profesjonalnej wiedzy oczekiwanej od pracowników urzędów gmin⁴. Istotną kwestią dla 15 badanych osób była nieodpłatna promocja, np. w Internecie, z wykorzystaniem stron gmin. Powinna ona dotyczyć m.in. potencjału gospodarczo-społecznego regionu, jego walorów turystycznych oraz zasobów bazy noclegowej, w tym oferty gospodarstw agroturystycznych.

W celu porównania powyższej analizy na rysunku 2 przedstawiono wyniki badań zrealizowanych przez autorkę we wcześniejszych latach, w których poproszono kwaterodawców o opinię na temat oczekiwanego ze strony władz samorządowych wsparcia dla turystyki.

^{a)} badani mogli udzielić więcej niż jednej odpowiedzi.

Rys. 2. Oczekiwane przez kwaterodawców wsparcie ze strony władz gminy, liczba odpowiedzi ^{a)}

Fig. 2. Farmers' expectations for community administration support, number of responses

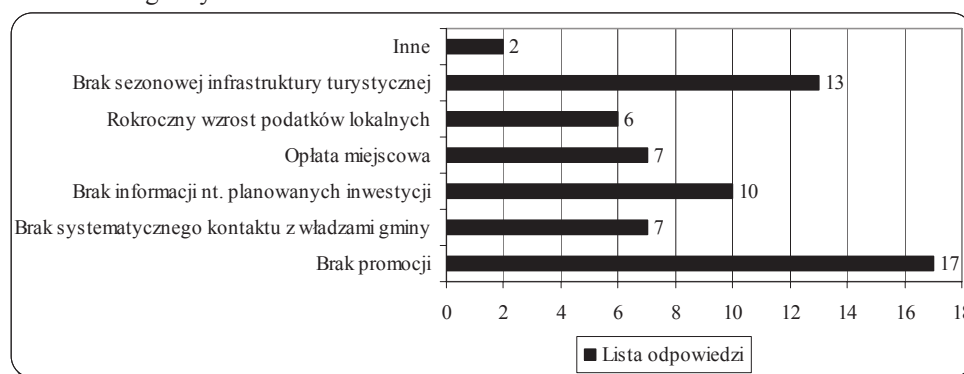
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych [Mysiak 2007].

Wyniki wcześniejszych badań wskazują na ważność podobnych kwestii do występujących obecnie. Największej pomocy kwaterodawcy oczekiwali w działaniach promocyjnych (61 osób) oraz liczyli na realizację przez gminę inwestycji technicznych (50 osób). Natomiast 16 badanych oczekiwało szeroko rozumianego *wsparcia*, a 10 osób zwracało uwagę na działania w zakresie organizacji czasu wolnego. Kolejna grupa 10 osób, oczekiwała tzw. *nieprzeszkadzania*.

Brak korzystnych uwarunkowań gospodarczo-społecznych i technicznych staje się barierą uniemożliwiającą lub spowalniającą wielofunkcyjny rozwój wsi z udziałem

⁴ Angażowanie się władz lokalnych w marketing terytorialny jako wsparcie działalności agroturystycznej w regionie podkreśla Gołembski [2004] pisząc: „(...) zagadnienia marketingu terytorialnego i rola koordynowania działań dotyczących komunikacji z rynkiem przypada samorządom wojewódzkim. Propagowanie walorów regionu na targach to rola szczebla wojewódzkiego”.

agroturystyki. Z doświadczeń autorki wynika, iż właściciele gospodarstw z determinacją wykorzystują głównie własne środki finansowe, ale też zewnętrzne, np. fundusze UE, do niwelowania istniejących barier. Przeznaczają je na rozbudowę i modernizację gospodarstw, m.in. w zakresie wzbogacania oferty spędzania czasu wolnego, wychodząc naprzeciw oczekiwaniom turystów. Dostrzegają też szereg uciążliwości biurokratycznych, bądź organizacyjno-prawych. Bywa, że ich przewyższanie sprowadza się do zrozumienia problemów przez władze gminy oraz przychylności czy perspektywicznego, ekonomicznego myślenia.

^{a)} badani mogli udzielić maksimum 2 odpowiedzi.

Rys. 3. Uciążliwości w prowadzeniu działalności agroturystycznej w gminie, liczba odpowiedzi^{a)}

Fig. 3. The agrotourism activity constrains in the community, number of responses

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Wśród lokalnych barier rozwoju agroturystyki najwięcej osób (17) wskazało kwestie promocji gminy (rys. 3). Prawdopodobnie świadczy to o niewystarczającym, zdaniem kwaterodawców, sposobie docierania do potencjalnych turystów z informacją o turystycznej atrakcyjności regionu. Możliwość w tym zakresie daje nie tylko Internet, ale również udział przedstawicieli gminy w ogólnokrajowych Targach Turystycznych, współuczestnictwo w tworzeniu organizacji pozarządowych działających na rzecz turystyki, np. Lokalne Organizacje Turystyczne (LOT), Lokalne Grupy Działania (LGD), współpraca z instytucjami samorządowymi oraz instytucjami branży turystycznej szczebla regionalnego. Znaczna liczba ankietowanych zwracała też uwagę na zagadnienie, które ogólnie można nazwać złą komunikacją, niedostatecznym przepływem informacji z władzami lokalnymi. Odpowiedź „brak informacji o planowanych inwestycjach” wskazało 10 osób, a „brak systematycznego kontaktu z władzami gminy” 7 osób.

Oprócz władz samorządowych wsparcie dla lokalnej gospodarki turystycznej deklaruje szereg instytucji i organizacji, powoływanych również z inicjatywy właścicieli gospodarstw agroturystycznych, np. stowarzyszenia agroturystyczne czy LOT-y. Ich działalność przynosi wiele wymiernych korzyści, wynikających ze znajomości miejscowych uwarunkowań gospodarczo-społecznych, a aktywność kwaterodawców wynika z chęci świadomego uczestnictwa w planowaniu rozwoju lokalnego.

Wyrażając opinię nt. jakości współpracy z poszczególnymi jednostkami kwaterodawcy najlepiej oceniali działania ze strony doradców gminnych Pomorskiego

Ośrodka Doradztwa Rolniczego (PODR) oraz Stowarzyszeń Agroturystycznych. Ich pracę „b. dobrze” i „dobrze” oceniło po 28 osób (tab. 2).

Tabela 2. Ocena działań lokalnych instytucji i organizacji na rzecz rozwoju agroturystyki, liczba odpowiedzi
Table 2. Evaluation of local administration and organizations activities in the development of agrotourism, number of responses

Instytucje i organizacje	Ocena działań				
	b. dobrze	dobrze	ani dobrze ani źle	źle	b. źle
Stowarzyszenie agroturystyczne	8	20	12	1	-
Lokalna organizacja turystyczna	3	11	22	3	1
Lokalna grupa działania	2	9	23	5	1
Urząd gminy	4	14	18	7	2
Doradcy gminni PODR	4	24	10	3	2

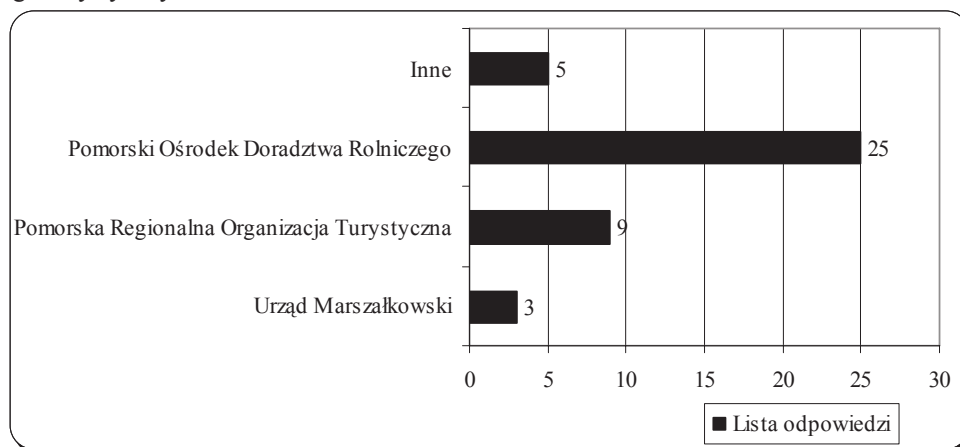
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

W początkach agroturystyki doradcy terenowi jako pierwsi docierali z ideą agroturystyki do rolników, a po latach również oni cieszą się największym zaufaniem kwaterodawców. Natomiast stowarzyszenia agroturystyczne są jeszcze w wielu regionach często jedynymi organizacjami pozarządowymi na obszarach wiejskich, stąd ich głos w dyskusji nad przyszłością regionu jest nie do przecenienia. Najwięcej ocen negatywnych „źle” i „b. źle” uzyskały urzędy gmin, łącznie 9 odpowiedzi. Lokalne Organizacje Turystyczne oraz Lokalne Grupy Działania, będące organizacjami pozarządowymi, działającymi strictly w branży turystycznej, zostały ocenione najczęściej w kategorii „ani dobrze ani źle”, przez 22 i 23 osoby. W sumie otrzymały one większość ocen pozytywnych, co wydaje się oczywistym w kontekście przynależności do tych organizacji właścicieli gospodarstw agroturystycznych lub ich przedstawicieli ze stowarzyszeń. Tym samym mają oni wpływ na zadania, działalność i priorytety powyższych podmiotów.

Rozwój turystyki wiejskiej i agroturystyki, jako sposób na rozwiązanie gospodarczo-społecznych problemów obszarów wiejskich, bardzo łatwo wpisuje się w strategię rozwoju regionów. Podobnie postrzega się agroturystykę w tradycyjnie turystycznym województwie pomorskim. Na szczęblu województwa istnieje szereg instytucji i organizacji mających za zadanie pomoc w zakresie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w sferze swojej działalności. Ocenie właścicieli gospodarstw agroturystycznych w aspekcie wywiązywania się z deklarowanego wsparcia poddano wybrane podmioty, m.in. Urząd Marszałkowski i Pomorską Regionalną Organizację Turystyczną (PROT) (rys. 4).

Zdecydowanie najwięcej osób (25) doceniło wkład w rozwój agroturystyki PODR w Gdańsku. Wieloletnia praca tej instytucji oraz kompetencje, doświadczenie, łatwy kontakt z jej pracownikami w terenie daje kwaterodawcom poczucie bezpieczeństwa. Również działalność PROT-u, głównie w zakresie promocji turystyki województwa pomorskiego, szkoleń i konkursów została pozytywnie zauważona przez 9 ankietowanych. Obecnie członkami PROT-u są dwa stowarzyszenia agroturystyczne, Kaszubskie Stowarzyszenie Agroturystyczne „Kościerska Chata” i Gdańskie Stowarzyszenie Agroturystyczne, oraz szereg

Lokalnych Organizacji Turystycznych, do których należą właściciele gospodarstw agroturystycznych.

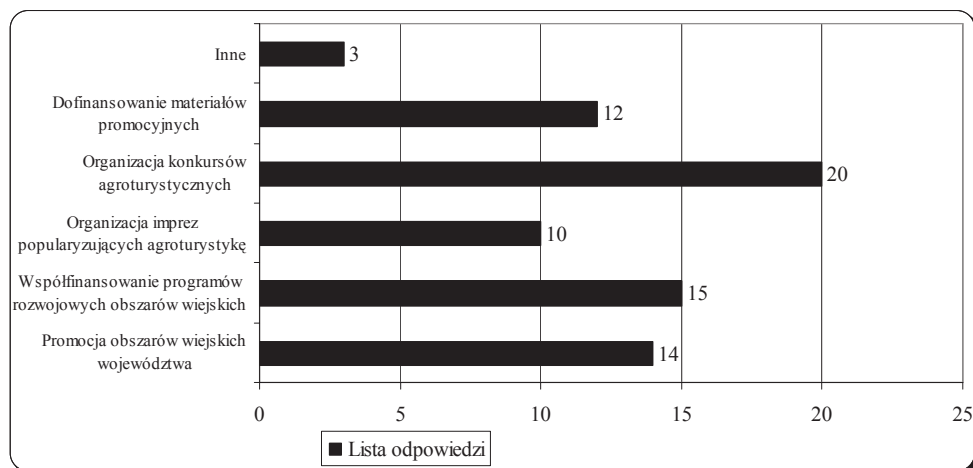
Rys. 4. Pozytywna opinia badanych nt. wsparcia działalności agroturystycznej przez organizacje i instytucje szczebla regionalnego, liczba odpowiedzi

Fig. 4. Respondents' positive opinion of agrotourism support by organizations and institutions of the regional level, number of responses

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Na zamieszczone w ankiecie pytanie otwarte o wskazanie innych instytucji i organizacji, 3 osoby odpowiedziały „żadne”, a dwie wskazały na lokalne stowarzyszenia agroturystyczne.

Właściciele gospodarstw agroturystycznych skutecznie promują region w Polsce i Europie przez podtrzymywanie folkloru, tradycji kulturowych i kulinarnych Pomorza. Oczekują jednak większej aktywności samorządu województwa w docenianiu tego zaangażowania. Wśród działań służących agroturystyce, zauważalnych i pozytywnie ocenianych przez kwaterodawców, 20 osób wymieniało organizację konkursów agroturystycznych (rys.5). Ten sposób mobilizującej rywalizacji w zakresie podnoszenia jakości usług, ich różnorodności, poprawy estetyki gospodarstw jest więc doceniany w środowisku agroturystycznym. Przykładem inicjatywy marszałka Województwa Pomorskiego może być organizowany od trzech lat konkurs „Najlepsze gospodarstwo agroturystyczne”. Przewiduje on dla najlepszych nagrody rzeczowe, z których wartość najwyższej wynosi około 5000 zł. Inne impulsy cenione i podkreślane przez kwaterodawców, a przekładające się na rozwój gospodarstw i korzyści ich właścicieli, to „współfinansowanie programów rozwojowych obszarów wiejskich” (15 osób), „promocja obszarów wiejskich i dofinansowanie materiałów promocyjnych” (łącznie 26 odpowiedzi).

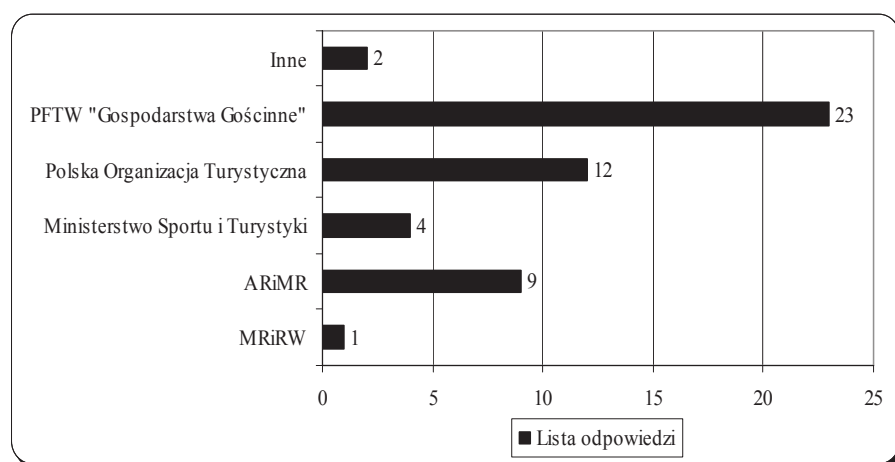

^{a)} badani mogli udzielić maksimum 2 odpowiedzi.

Rys. 5. Działania na rzecz rozwoju agroturystyki najlepiej ocenione przez ankietowanych, liczba odpowiedzi^{a)}

Fig. 5. Activities for development of agrotourism highly evaluated by respondents, number of responses

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

^{a)} badani mogli udzielić maksimum 2 odpowiedzi.

Rys. 6. Opinia badanych nt. wielkości wsparcia działalności agroturystycznej przez organizacje i instytucje szczebla ogólnokrajowego

Fig. 6. Respondents' opinion of support for agrotourism by organizations and institutions of the national level, number of responses

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Wydaje się, że na szczeblu organizacji wojewódzkich działania promocyjne są zauważalne i skuteczne. Z całą pewnością dotyczy to, co podkreślali ankietowani w

rozmowie z autorką artykułu, PROT-u, jednostki aktywnej i widocznej na targach turystycznych krajowych i zagranicznych, wydającej i finansującej wydawnictwa promocyjne regionu itp.⁵

Również instytucje szczebla ogólnopolskiego realizują podobne zadania, a spośród nich właściciele gospodarstw agroturystycznych najlepiej oceniają działalność PFTW „Gospodarstwa Gościnne” (rys 6). Celem tej federacji jest przede wszystkim popularyzacja i promocja polskiej agroturystyki i turystyki wiejskiej w kraju i za granicą. Ponadto prowadzi ona szkolenia nt. nabywania umiejętności interpersonalnych przez kwaterodawców wiejskich, dobrej praktyki higienicznej i produkcyjnej w gospodarstwach agroturystycznych oraz prowadzi kategoryzację wiejskiej bazy noclegowej. Wyniki badań pokazały, iż kwaterodawcy pozytywnie odbierają pracę tego stowarzyszenia (23 osoby) oraz Polskiej Organizacji Turystycznej (POT), która także zajmuje się promocją agroturystyki na szczeblu krajowym i międzynarodowym. Jej działanie dobrze oceniło 12 osób. Wydaje się, iż POT jest wśród właścicieli gospodarstw organizacją rozpoznawalną, a jej współpraca na poziomie lokalnym z PROT pozwala na połączenie inwencji i działań promocyjnych ze strategią promocji i funduszami POT-u. Efektem tej współpracy jest organizacja licznych imprez, promujących wśród krajowych i zagranicznych turystów regiony, miasta i poszczególne lokalne produkty turystyczne i agroturystyczne.

Podsumowanie

Na obszarach wiejskich o małym potencjale rolniczym, ale z wielkimi walorami turystycznymi, należy docenić agroturystykę jako stymulator rozwoju gospodarczego, obok innych pozarolniczych dziedzin gospodarki.

Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego znalazł się wśród krajowych liderów popularyzacji agroturystyki. Obecnie instytucja ta nadal zajmuje się stymulowaniem rozwoju przedsiębiorczości na wsi, również w zakresie agroturystyki, a jak pokazały badania, jej pracownicy mają bardzo dobry kontakt z kwaterodawcami, którzy liczą się z ich zdaniem i opiniami, oceniając wysoko ich pracę.

Na początku lat 90. XX w. pracownicy ośrodków doradztwa rolniczego równolegle z popularyzacją agroturystyki zachęcali rolników do aktywności w zakresie tworzenia stowarzyszeń branżowych. Dziś organizacje te ugruntowały swoją pozycję w środowiskach lokalnych i skutecznie podkreślają rangę agroturystyki w rozwoju gospodarczo-społecznym gmin. Powołana w 1996 r. Polska Federacja Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne” również otrzymuje od kwaterodawców dobre opinie za swoją wielokierunkową działalność. Inne organizacje działające na rzecz małych podmiotów turystycznych, tj. LOT i LGD integrują środowisko, wpływają na lokalną politykę rozwoju i umożliwiają wzajemne komunikowanie się sektorów gospodarki i samorządów, co doceniają właściciele gospodarstw agroturystycznych.

Władze gminne winny wspierać długookresowe działania gospodarcze mieszkańców, a inicjatywy, również turystyczne, uwzględniać w strategiach rozwoju lokalnego.

⁵ W 2009 r. PROT m.in.: uczestniczył w 21 targach turystycznych i imprezach promocyjnych, 10 krajowych i 11 zagranicznych, wydał 8 tytułów promujących Województwo Pomorskie, na nagrody w konkursie na wydawnictwa promocyjne dla członków PROT-u przeznaczono 34 000 zł, zorganizowano 21 podróży studyjnych dla dziennikarzy touroperatorów i branży turystycznej. [PROT... 2010].

Sprawdzianem przedsiębiorczości samorządów są starania o pozyskanie środków finansowych, z przeznaczeniem na szeroko pojęty rozwój regionu z funduszy UE. Istotną informacją uzyskaną w efekcie badań własnych było podkreślenie przez kwaterodawców konieczności udziału władz lokalnych w promocji walorów regionu i jego oferty turystycznej.

Dla rozwoju agroturystyki, atrakcyjny turystycznie region to tylko jeden z warunków powodzenia tego przedsięwzięcia. Niezbędna jest stała współpraca władz samorządowych z lokalnym środowiskiem gospodarczym, podkreślanie jego roli w rozwoju lokalnym i uwzględnianie potrzeb małych lokalnych przedsiębiorców, w tym właścicieli gospodarstw agroturystycznych.

Literatura

- Alejski W. [1999]: Turystyka w obliczu wyzwań XXI wieku. F. H-U. „Albis”, Kraków.
- Gołębowski G. [2004]: Turystyka wiejska: czy osiągnęła masę krytyczną i wytwarza miejsca pracy i dochody wystarczające do zrekompensowania schyłku rolnictwa. Maszynopis, Poznań.
- Mysiak K. [2007]: Agroturystyka w gospodarczo-społecznym rozwoju obszarów wiejskich województwa pomorskiego. Praca doktorska. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Program rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa województwa pomorskiego na lata 2005-2013. Projekt. [2005]. Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego, Gdańsk.
- PROT [2010]. [Tryb dostępu:] <http://www.prot.gda.pl/index.php?id=1&page=4>. [Data odczytu: 06.08.2010].
- Słubik D. [2003]: Agroturystyka na Pomorzu. [W:] Turystyka wiejska jako element polityki trwałego rozwoju obszarów wiejskich w perspektywie integracji z Unią Europejską. Wojewódzki Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Gdańsk.